

Розділ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК

УДК 316.647.5(477)

Афанасьєва, Л., Семікін, М. (2019). Толерантність як соціальний маркер повсякденного буття людини. *Соціологічні студії*, 2 (15), 35–41.
DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-02-35-41>

Толерантність як соціальний маркер повсякденного буття людини

Людмила Афанасьєва –
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології,
Мелітопольський державний
педагогічний університет імені
Богдана Хмельницького,
Мелітополь, Україна

Liudmyla Afanasieva –
PhD in Philosophy, Associate Professor
of Sociology Department, Melitopol
State Pedagogical University named
after Bogdan Khmelnytsky, Melitopol,
Ukraine

E-mail: lyulmila.csr@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9386-6529>

Михайло Семікін –
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри
соціології, Мелітопольський
державний педагогічний
університет імені Богдана
Хмельницького, Мелітополь, Україна

Mykhailo Semikin –
PhD in Philosophy, Senior Lecturer
of Sociology Department, Melitopol
State Pedagogical University named
after Bogdan Khmelnytsky, Melitopol,
Ukraine

E-mail: mihail.semikin@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9309-8275>

DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-02-35-41>

Received: September, 2019
1st Revision: October, 2019
Accepted: November, 2019

Дослідження проблеми толерантності становить безсумнівний науковий інтерес у контексті повсякденного життя людини. Проведений аналіз наукового осмислення толерантності як системи життєвих цінностей і пріоритетів. Стверджується, що усвідомлення толерантності не є однозначним, оскільки кожен історично-конкретний тип суспільства передбачає свої уявлення про толерантність. З'ясовано, що складність визначення меж та критеріїв толерантності пов'язана з неможливістю повного раціонального обґрунтування цього феномену, адже доводиться апелювати до релігійних, моральних або ідеологічних норм, громадської думки, ураховувати специфіку кожного конкретного випадку. Визначено, що межі толерантності потрібно розглядати через дихотомію добра й зла, етику відповідальності. Психологічна ж специфіка толерантності може розглядатися як зміст суперечностей і момент перетворення негативу в позитив. Установлено, що в повсякденності толерантність розвивається як культура буття в складному, насиченому соціальними й індивідуальними значеннями світі цінностей та усталених переконань учасників будь-якого діалогу.

Ключові слова: повсякденність, цінності, буття людини, діалог культур, комунікація.

Afanasieva Liudmyla, Semikin Mykhailo. Tolerance as a Social Marker of Human Daily Life. The article analyzes tolerance within the human daily life. It was established that the concept of "tolerance" is quite multifaceted, since it is motivated by the social life, the practice of communication of people with different values. The research has revealed that in everyday life tolerance fulfills the following basic functions: humanitarian, identification, socio-adaptive. It was determined that the condition and the indispensable component of tolerance are represented by the peaceful coexistence of people with different histories, cultures and identities. In everyday life, tolerance develops as a culture of being in the complex world of values and established beliefs of participants in any dialogue. The work argues that tolerance cannot be infinite; it is actually limited because there is always something objectively intolerant in life. Moving beyond tolerance generates such antipodes as intolerance and hypertolerance. Tolerance is applied not in every situation, but only in those related to the presence of antagonism in interpersonal relationships. It is emphasized that the main function of tolerance can be understood as the direction of development of a potentially conflict situation towards a constructive solution. It was established that the new theory of tolerance needed by modern society should be based on the pluralism of paradigms.

Key words: daily life, values, human being, dialogue of cultures, communication.

Афанасьєва Людмила, Семикин Михаил. Толерантность как социальный маркер повседневного бытия человека. В работе анализируется проблема осмысления понятия «толерантность» в повседневном измерении. Это понятие достаточно емкое и многогранное, поскольку разрабатывалось на протяжении длительного времени многими учеными с разных областей знаний. В повседневности толерантность развивается как культура бытия в сложном мире ценностей и убеждений участников любого диалога. Определяется, что условием и необходимой составной толерантности есть мирное сосуществование людей с разной историей, культурой и идентичностью.

Ключевые слова: повседневность, ценности, бытие человека, диалог культур, коммуникация.

Постановка наукової проблеми. Початок двадцять першого століття видався надзвичайно складним у розвитку людства, повним соціальних потрясінь і загострень глобальних екологічних проблем. Це час інформаційної революції, небаченої в попередні епохи відкритості багатьох державних кордонів, взаємопроникнення культур і, як це не прикро визнати, – час значного ослаблення духовно-етичних засад життєдіяльності традиційних спільнот. Геополітичні зрушення сучасності, попри поступ науково-технічного прогресу й різновекторні глобалізаційні процеси в різних куточках світу не вільні від зіткнень взаємоне прийнятних стереотипів світосприйняття, проявів нетерпимості. Як і століття тому, зміни кордонів на світовій мапі супроводжуються ексцесами на ґрунті релігійної й етнічної нетерпимості з масовими убивствами, натовпами біженців, колосальними втратами людських ресурсів. Цілковито зрозумілим і закономірним в умовах зростання агресії та поширення насильницьких способів розв'язання соціально-політичних, релігійних, етнічних проблем є прагнення до розвитку й поширення нової філософії толерантності, яка б обґрунтовувала іншу систему життєвих цінностей і пріоритетів. Окрім проблеми уникнення порушень прав людини й насильства в полікультурному суспільстві, важливими для нормальних взаємин між індивідами є власне культура толерантних відносин (у колективній праці, у побуті). Слідування принципам толерантності – найважливіша умова знаходження компромісів, подолання конфліктів, що дає змогу об'єднувати людей, створюючи атмосферу порозуміння. Однак саме та обставина, що скільки є людей, стільки є і думок, і світоглядів, робить таким важливим питання міри допустимого в культурному й соціальному багатоголоссі сьогодення, щоб не сприйняти чужу толерантність за звичайне терпіння та користатися цим чи не комплексувати зайвий раз, намагаючись зрозуміти особливості різних поглядів. Яке місце належить толерантності в становленні людини як особистості в повсякденні, якими способами й засобами можливе формування толерантної особистості – питання не лише теоретичного, а й практичного характеру. Тому актуальними для філософії толерантності є дослідження тих її аспектів, що безпосередньо стосуються міри толерантності, що передбачає готовність людини прийняти інших такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на основі діалогу й угоди, зберігаючи при цьому незалежність і цілісність власного світосприйняття.

Аналіз наукових публікацій та досліджень. Проблематику толерантності досліджували такі вітчизняні науковці, як О. Александрова, Є. Бистрицький, Л. Компанієць, В. В. Пісоцький, Т. Троїцька, В. Шкода, які розглядали сутність і значення толерантності в соціокультурному середовищі суспільства та в міжкультурній комунікації народів.

Мета статті полягає у виявленні сутності толерантності в повсякденному житті та її функціональних меж у практиках повсякденного буття.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Сьогодні в Україні ми можемо спостерігати, як зміни структури соціальних відносин завжди спричиняють трансформацію традиційних систем повсякденності, що, зі свого боку, викликає в людини почуття неспокою й невпевненості. Нестійкість буденної свідомості доповнюється також тим, що глобалізація в комунікації руйнує соціальні бар'єри, але водночас руйнуються й традиційні спільноти, традиційні форми соціальних стосунків і, отже, змінюється повсякденність.

Саме в повсякденності пролягає межа між природними й культурними артефактами, історією та сучасністю. У цій сфері відбувається комбінування інстинктів і соціальних норм, свідомості та вчинків (поведінки) людини, які відображають ставлення людини до дійсності й до самої себе, а також зумовлені цими уявленнями основні життєві позиції та настанови людей, їхні переконання, ідеали, принципи пізнання й діяльності, ціннісні орієнтири. Отже, постає потреба доповнити всі ці елементи розкриттям сутності толерантності як механізму консенсуальної злагоди в надзвичайно широкому спектрі умов та означити його функціональні межі. Водночас, на думку дослідників, «світоглядне розуміння толерантності має відійти від перебільшення результатів аналізу виявів толерантності (поведінкових фактів) і звернути увагу на толерантність як на можливість, як на внутрішню, нереалізовану сторону дійсності. Саме залучення до змісту толерантності потенції й потенційності дає можливість обґрунтувати її як життєвий принцип, а також більш повно розкрити її особистісно-поведінковий, суспільно-проективний та культурно-інтегративний характер» (Троїцька, 2017, с. 16–17). Отже, оскільки проблема толерантності пов'язана з низкою принципових світоглядних питань, що стосуються розуміння людини, її ідентичності, можливостей і меж пізнання та взаєморозуміння, діалогу культур і цивілізацій, то можемо стверджувати про необхідність осмислення толерантності як маркера повсякденності.

Іноколи ми вважаємо, що наші погляди, наші принципи єдино правильні та все те, що не відповідає їм, не гідне нашого клопоту й занепокоєння. Як важко буває часом подивитися на навколишній світ не крізь призму власних бажань, а об'єктивніше, ширше. Але ж підсвідомо ми відчуваємо, що, саме виходячи за повсякденну рутинність безлічі нагальних справ, ми відкриваємо Істину, яка вказує значно більше шляхів. Очевидно, що все, що становить зміст «повсякденності», не може виникнути й існувати без самої людини. Тому характеристики повсякденності не є константними, вони завжди відносні та динамічні, а структура й механізми людської свідомості зумовлюються й детермінуються особистісними життєвими та конкретно-історичними обставинами. Отже, і повсякденність людської взаємодії не є пасивним утворенням, раз та назавжди заданим життєвим середовищем – вона конструктивна й креативна в міру усвідомлення цих чинників самою людиною. У повсякденності можна визначити дві сторони: онтологічну, як сукупність звичних щоденних справ та подій, що відбуваються в житті людини, й аксіологічну, як емоційну оцінку життєвих процесів. У нашому випадку важливі обидві: перша потрібна для цілісного уявлення про зв'язок умов існування людини з її соціальними взаєминами, друга – для з'ясування її почувань і вражень від взаємин в умовах повсякденності. У зв'язку з цим виділяють основні функції толерантності: гуманітарну, спрямовану на формування ціннісних орієнтацій та інтересів суб'єкта; ідентифікації, що виступає як засіб залучення себе до будь-якої групи, співвідношення своєї позиції з груповими, породжує здатність до рефлексії, бажання розширити інформаційне поле взаємодії; соціально-адаптивна, котра гармонізує відносини суб'єкта з навколишнім середовищем, дає змогу реально оцінювати свій суб'єктивний потенціал, створювати базу для власного саморозвитку.

Кожен історично-конкретний тип суспільства передбачає свої уявлення про толерантність. Цивілізаційне й культурне різноманіття – це безцінна перевага, проте вона може виступати також джерелом напруги. Нетерпимість, зазвичай, є там, де існує конфлікт інтересів, і виникає вона у відповідь на вороже ставлення; розібратися, «хто перший почав», буває вкрай складно, а іноді й неможливо. У таких ситуаціях позиції сторін симетричні: обидві сторони виражають готовність до терпимості та часто демонструють терпимість до всіх, окрім тих, хто нетерпимий до них, тобто до своїх основних опонентів (Кольцова, Таратута, 2003, с. 115–116).

Передумовами розвитку толерантності як якості особистості дослідники вважають рефлексію, критичну самооцінку особистісного інтелекту, базові знання труднощів, бар'єрів у спілкуванні та

вміння їх подолати. Толерантність проявляється на рівні істотних відмінностей. І таких цінностей, як цінності релігійні та етнічні, що, на думку В. Шкоди, «не обговорюються, які не сумісні ні з якими компромісами й договорами, за які люди готові віддати життя» (Шкода, 2008), чи тих, що викликані природними чинниками (колір шкіри, розріз очей тощо) та зумовлені іншими об'єктивними обставинами, але також і тих, на які людина здатна впливати, які вона може змінювати й вибирати (переконання, думки, дії). Унаслідок своєї суттєвості переконання людини часто є викликом учасникам комунікації, однак через свою соціальну цінність вони неодмінно вимагають якоїсь реакції, від них не можна відмахнутися, на них не можна не відповісти. Отже, у повсякденності толерантність розвивається як культура буття в негарантованому, складному, хисткому, насиченому соціальними та індивідуальними значеннями світі цінностей та усталених переконань учасників будь-якого діалогу. Подальше поглиблення розходжень і зростання пов'язаної з цим напруги роблять затребуваною терпимість. Як принцип і форма комунікації терпимість демонструє цивілізоване співіснування сторін, ефективний спосіб подолання досить глибоких розбіжностей у відносинах між людьми. Як можемо помітити з аналізу міркувань багатьох дослідників проблеми, складність визначення меж і критеріїв толерантності пов'язана з неможливістю повного раціонального обґрунтування цього феномену, адже доводиться апелювати до релігійних, моральних або ідеологічних норм, громадської думки, доводиться враховувати специфіку (місце й час) кожного конкретного випадку.

Загалом, узагальнений висновок можемо сформулювати таким чином: межу толерантного ставлення визначає вільний вибір суб'єктів комунікації. Тому кордони толерантності й допустимих нею відмінностей збігаються з межами свободи. Толерантність не може бути безмежною, адже вона похідна від природи та характеру світоглядного вибору. Толерантність має «межу», оскільки в житті соціуму завжди існує об'єктивне нетерпиме. Не можна бути толерантним до проявів фанатизму, расизму, аморальності тощо (Компанієць, Убейволк, 2017, с. 93). Не можна бути толерантним до тих, хто, посиляючись на плюралізм, своїми судженнями й діями відмовляє людині в праві на життя, підриває основи громадського порядку, розпалює релігійну та національну ворожнечу. Вихід за межі терпимості, породжує такі її антиподи, як інтолерантність на одному полюсі та гіпертолерантність – на іншому. Інтollerантність означає врахування інтересів лише своєї групи (власних інтересів), нетерпимість до інших поглядів і боротьбу з ними насильницькими методами. Найбільшою мірою сутність інтолерантності розкривають такі її складники, як згода з усім, що продукується в суспільстві масового споживання; безмовність щодо порушення прав і свобод громадян із боку суспільства й держави; конфлікт, в умовах якого ситуація толерантності – це ситуація створення певних засад для суспільного діалогу. Усе це, зі свого боку, у потоці суспільної свідомості породжує терпимість до всього взагалі. Толерантність можлива як повага до чужої позиції в поєднанні з установкою на взаємну зміну позицій (і навіть у деяких випадках зміна індивідуальної та культурної ідентичності) у результаті критичного діалогу. Отже, як зазначає О. Александрова, «можна стверджувати, що 1) толерантність актуалізується не в усіх ситуаціях, а лише в таких, які пов'язані з наявністю антагонізму в міжособистісних відносинах. Антагонізм як суперечність може бути зафіксований на когнітивному, афективному й поведінковому рівнях осіб, котрі спілкуються; 2) усвідомлення ким-небудь відмінностей між ним/нею та іншою людиною супроводжується: а) запереченням їх наявності в іншій людині, б) переживанням несхвалення, огиди, неприйняття, в) діями стосовно іншої людини, які можуть як виражатися відкрито (наприклад за допомогою образи, відходу від неї), так і стримуватися або витіснятися» (Александрова, 2011, с. 56).

Отже, ще раз підкреслимо, що головна функція толерантності може розумітися як напрям розвитку потенційно конфліктної ситуації до конструктивного вирішення. Саме зміст суперечності й момент перетворення «негативу» в «позитив» можуть розглядатися як психологічна специфіка толерантності. Розвинені якості психологічного характеру дають змогу найдемократичніше розв'язати суперечки, які виникають в умовах конфлікту й на суспільному рівні в цілому. Отже, «толерантність розглядаємо як спосіб дії (поведінки), спроможний утримати конфліктуючі сторони від актуального насильства, тобто як свідоме створення ситуації толерантності» (Бистрицький, 1997, с. 149). Тому, на наш погляд, межі толерантності треба розглядати через дихотомію добра й зла, етику відповідальності. Зрозуміло, що звичайний сенс толерантності як терпимості незадовільний. Це поняття набуває більш чіткого значення, якщо ми пов'язуємо його з чимось протилежним терпимості, із чимось близьким до

любові. Наголосимо, що «найближчим у моральній сфері синонімом толерантності й позитивним її проявом є «любов»» (Александрова, 2011, с. 57), адже толерантність і в далекому минулому, і в умовах бурхливого сьогодення вважається людською чеснотою й суспільною цінністю, що підтримує стабільність соціуму. Саме тому толерантна особистість – це чуйна, доброзичлива, терпима до відмінностей особистість, спроможна співпереживати, яка знає про свої достоїнства й недоліки, уміє володіти собою. Чи важко бути таким, важко миритися з чужою думкою, поважати людську гідність і права інших? Не потрібно багато мужності, щоб критичніше ставитися до себе, перестати звинувачувати інших у своїх бідах, перекладати на них відповідальність. Так, це поняття набуває більш чіткого значення, якщо ми пов'язуємо його з чимось протилежним терпимості, із чимось близьким до любові. Це також сприяє знаходженню конструктивного вибору «золотої середини», коли треба жити не для себе й не для інших, а з усіма й для всіх.

Прості відмінності нашого повсякденного існування влагоджуються на індивідуальному рівні з такими душевними якостями, як великодушність, люб'язність, тактовність, увічливість. У вихованій людини тут узагалі немає проблем. Але ж часто толерантність – це коли чогось категорично не схвалюють, але й не втручаються. Незрозуміло, що заважає поводитися трохи інакше: утрючатися, але не схвалювати саме це втручання, уважаючи його, скажімо, вимушеним? Адже не схвалюю – значить, вважаю неприйнятним для самого себе. Тож позиція невтручання, інколи цілком зрозуміла та, на перший погляд, обґрунтована, може виявитися позицією байдужості до оточення, небажання змінювати на краще світ, у якому ми живемо, відступом перед злом, адже морально не схвалюване та є ним. Екскурс до вітчизняної історії філософії показує, що зміст поняття толерантності виразно упізнається в пошуках Г. Сковороди умов «сродної» людської праці, указуючи на потребу й спорідненість власної особистості з людським оточенням: «Любов виникає з любові, коли хочу, щоб мене любили, я сам першим люблю» (Сковорода, 1972, с. 107). Але, як ми можемо бачити з багатьох творів, Григорій Сковорода вчить жити людину відповідно до своїх переконань, адже саме на цьому шляху життя особистості набуває смислової цінності, внутрішньої та зовнішньої гармонії між собою й навколишнім світом, між навчанням і світоглядом: «Немає нічого небезпечнішого за підступного ворога, але немає нічого отруйнішого від удаваного друга». Учить понад усе цінувати істину, заради якої й не поступається ні перед якими спробами її викривити, роблячи це «не зі злої волі, але тому що по правдивості своїй лічу грішним погодитися з брехнею або боротися проти істини». Як цілком справедливо вказує В. Пісоцький, «у тих випадках, коли Сковорода не абстрагується від конкретної людини, історії та суспільства, від часу і соціальної структури, в рамках яких тільки й можливе цілісне моральне життя людини, він являє нам приклади відносної толерантності, визнаючи необхідність боротьби з обставинами, підкреслює роль активного начала в людині» (Пісоцький, 1999, с. 51).

Отже, узагальнюючи вищевикладене, можемо стверджувати, що з часів Канта ми твердо знаємо, що по-справжньому осмислити проблему можна, лише окресливши її межі, позначивши горизонти-межі. Звичайно, часи й границі тепер не ті. Перетин, змішання та розмивання – звична сьогоденна ситуація для багатьох українців. Проте орієнтація на кантовську методологічну установку є актуальною і в сучасному світі. Інакше кажучи, саме усвідомлення цих меж дає змогу уникнути труднощів із комунікативністю істини, адже відступивши від неї, за Сковородою, ми можемо незворотно втратити здатність розуміти один одного. Можемо додати, що толерантне ставлення до будь-якої іншості ґрунтується, насамперед, на принципі довіри, оскільки толерантність стосується чи не найважливішої з потреб людини взаємин із собі подібними: «щоб жити й бути разом з іншими, уміти їм довіряти і жити задля них» (Фільц-Павенцький, 2018).

Саме цю ситуацію вибору «золотої середини» мав на увазі харківський філософ В. Шкода, згадуючи про «тонку діалектику Канта, що охоплює амбівалентну природу людини: людина схильна до спілкування з собі подібними, яких він терпіти не може. Але терпить, і тому вважається толерантною людиною». Вважаємо доречним поділитися роздумами цього видатного сучасного українського філософа щодо бачення «толерантності як праці душі». Ми тоді разом працювали над підготовкою до міжнародної науково-практичної конференції «Полікультурність, діалог і злагода: українські реалії», яка проходила на базі Мелітопольського державного педагогічного університету 2008 р. Його роздуми, які використані в нашій статті, узяті з приватного листування з ним, належать йому й із поваги до В. Шкоди було б прикро не поділитися його напрацюваннями. А він вважав, що заміна

терпимості дружелюбністю й навіть любов'ю може стати небезпечною, адже в разі бездіяльного, аморфного ставлення може й спонукати людину бути байдужою до зла: “Зрозуміло, нетрадиційні трактування толерантності з'явилися не в результаті досліджень, мотивованих інтересами семантичного характеру. Справа не в уточненні поняття. Мабуть, добрих і відповідальних людей турбує поширення насильства у світі. Вони хочуть зробити життя кращим. І вони вважають, що заклик до терпіння для цього недостатньо. Терпляча людина перебуває в стані напруги й тривоги. Усвідомлення себе «терплячою» призводить до озлоблення та, урешті-решт, – до зриву. І тоді школяр або благочестивий до часу громадянин роздобуває зброю та влаштовує криваву бійню. Масові невмотивовані вбивства почастішали в благополучних цивілізованих країнах. Звідси, мабуть, прагнення замінити терпіння дружелюбністю. Але формування цієї чесноти починається все-таки якщо не з поваги, то з розуміння». На нашу думку, треба погодитися з прозорливістю українського філософа щодо багатогранності толерантності, що мотивується самим громадським життям, практикою спілкування людей із різними ціннісними орієнтаціями. Водночас дослідник стверджує, що часи, коли початкова широта вільного простору – неосвоєних територій – було одним із чинників культурного й політичного різноманіття американської нації, незворотно минули. Тобто пройшли часи, коли, замість клопіткого плекання толерантності, обирався варіант рішень, відомий як «розійтися, розлучитися, розділитися, зайняти окремі ніші», через «несимпатичне слово “сепаратизм”». Однак, на думку філософа, «оскільки у сучасному світі цей шлях – шлях неповаги і зверхності має бути виключений... тема толерантності довго ще не втратить актуальності». «Толерантність – це завжди важко. Але, взявши на себе цей тягар, люди отримують безцінну винагороду – спільну свободу» (Шкода, 2008, с. 4). Отже, охоплюючи всі потенціали, закладені в ідею толерантності, маємо визнати, що вона містить широкий діапазон усвідомленого застосування, тобто є *регулятивним принципом, разом із тим – спонукуючим сприяти втіленню її в життя, а ми, її приймаючи, беремо на себе зобов'язання її здійснювати*.

Висновки. Розвиток сучасного суспільства ставить перед людством необхідність культивування принципів взаєморозуміння й це можна назвати вимогою конкретної історичної епохи. У дискурсі соціальних наук ці вимоги відображає категорія «толерантність», змістовно характеризуючи норми людських взаємин членів демократичного суспільства, що детермінується традиційними цінностями, смислами та звичаями, не заперечуючи свободи вибору вчинків і відповідальності за них.

У комплексі гуманітарного знання сформувалася низка поглядів щодо трактування поняття «толерантність», можливих способів розуміння толерантних взаємин у поєднанні з установкою на взаємну зміну позицій у результаті критичного діалогу.

Дослідники проблеми схилиються до думки, що межу толерантного ставлення визначає вільний вибір суб'єкта (суб'єктів) комунікації, тому межі толерантності й допустимих нею відмінностей збігаються з межами свободи. Толерантність не може бути безмежною, адже вона похідна від природи й характеру світоглядного вибору, а терпиме ставлення до переконань інших людей містить ознаки моральної вимоги до взаємності.

Справжня толерантність – це вільний вибір, який керує особистістю не за примусом, а зі згоди з її бажаннями та совістю. Толерантність окремої особистості не може розв'язати всіх проблем, що стоять зараз перед людством, але вона забезпечує вільний взаємообмін думками щодо їх розв'язання, робить можливим моральний спосіб подолання виникаючих конфліктів, засновуючись на рефлексивному ставленні до власної позиції та конструктивній взаємодії з представниками інших соціокультурних груп. Розвинена особистісна толерантність як елемент громадянської свідомості індивіда є засобом уникнення потенційних конфліктів. Конфлікти на національному, етнічному, релігійному, конфесійному, політичному та інших підґрунтях стали ознакою сьогодення і в нашій країні. Усі ми хочемо, щоб війна швидше закінчилася й щоб у нашій країні запанував мир. Незважаючи на надзвичайно складні обставини та реальні загрози, традиційна толерантність українців є сьогодні проявом цивілізованих норм у світі культурного різноманіття, що допомагає нам, з одного боку, залишитися самими собою, а з іншого – вступити в діалог з іншими культурами й сприйняти все те, чим вони багаті. Такий підхід, на нашу думку, є запорукою розвитку та стабільності Української держави й розбудови громадянського суспільства. Саме така толерантність, на нашу думку, має стати еволюційною нормою нашого повсякдення й допомагати людині бути людиною за найскладніших обставин.

Джерела та література

1. Александрова, О. С. (2011). Межі й антиподи толерантності як суперечливої суспільної цінності. *Грані*. № 1(75), 54–59.
2. Бистрицький, Є. (1997). *Конфлікт культур і філософія толерантності. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби*. Київ: Політ. думка, 168 с., 147–168. Отримано 23.09.2019 з <http://bystrytsky.org/demo97.htm>
3. Кольцова, Е. Ю., Таратута Е. Е. (2003). Измерение толерантности. *Журнал социологии и социальной антропологии*. Том VI, № 4, 113–129.
4. Компанієць, Л. Г., Убейволк, О. О. (2017). Толерантність як детермінанта ефективності міжкультурної комунікації: соціально-філософський аспект. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Вип. 15, 74–76.
5. Пісоцький, В. (1999). *Ідея толерантності в етиці Григорія Сковороди. Людина і світ*. №10, 49–51.
6. Сковорода, Г. С. (1972). *Байки Харківські. Афоризми*. За ред. О. Р. Мазуркевича. Харків: Прапор, 131 с.
7. Троїцька, О. М. (2017). Принципи діалогу і толерантності у розгортанні сучасного культурно-освітнього простору. Автореферат ... д-ра філос. наук. Отримано 24.06.2019 з <https://mdpu.org.ua/new/uk/naukova-djalnst/80.html>
8. Фільц-Павенський, О. (2018). *Довіра як ідея і як практика*. Отримано 24.06.2019 з <https://zbruc.eu/node/84772>
9. Шкода, В. В. (2008). Культурное разнообразие, ценности и духовность. *Пост-Методика*. № 2(79), 2–4.

References

1. Aleksandrova, O. S. (2011). Boundaries and antipodes of tolerance as a contradictory social value. *Grani*. No. 1(75), 54-59.
2. Bystrytskyi Ye. (1997). *Conflict of Cultures and Philosophy of Tolerance. Demons of peace and gods of war. Social conflicts of the post-communist era*. Kyiv: Political Thought, 147–168. Retrieved September 23, 2019 from <http://bystrytsky.org/demo97.htm>
3. Filts-Paventskyi, O. (2018). *Trust as an idea and as a practice*. Retrieved June 24, 2019 from <https://zbruc.eu/node/84772>
4. Koltsova, E.Y., Taratuta, E.E. (2003). Measurement of tolerance. *Journal of Sociology and Social Anthropology*. Vol. VI, No. 4, 113–129.
5. Kompaniiets, L. G., Ubeivolk, O. O. (2017). Tolerance as a determinant of the effectiveness of intercultural communication: a socio-philosophical dimension. *Topical problems of philosophy and sociology*. No. 15, 74–76.
6. Pisotskyi, V. (1999). The idea of tolerance in ethics of Gregory Skovoroda. *Human and world*. 10, 49–51.
7. Shkoda, V. V. (2008). Cultural diversity, values and spirituality. *Post- Methodology*. 2 (79), 2–4.
8. Skovoroda, G. S. (1972). Fables and Aphorisms. Edited by O. R. Mazurkevych. Kharkiv, 131 p.
9. Troitska, O. M. (2017). Principles of dialogue and tolerance in the development of modern cultural and educational space. Abstract. Retrieved June 24, 2019 from <https://mdpu.org.ua/new/en/science-djalnst/80.html>